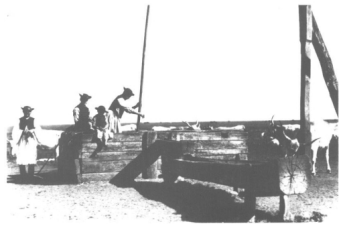

Hortobágyi kutak

Azt mindenki tudja, hogy víz nélkül nincs élet. Ez azonban legtöbbször csak akkor tudatosul igazán bennünk, ha nincs belőle elég, netán egyáltalán nincs. Megfelelő mennyiségű víz nélkül lehetetlen mezőgazdasági termelést folytatni. Térségünkben először a folyamszabályozási munkák megkezdése után a 19. század közepétől jelentek meg az igazi aszályos évek – természetesen azelőtt is voltak szárazabb periódusok, de igazán csak ettől az időszaktól kezdve ismerték meg az emberek a víznélküliség következményeit. Ilyen év volt az 1863-as esztendő, amikor addig nem látott aszály sújtotta Magyarországot. Ekkor a Nagyikunság állatállományának mintegy 78 %-a elpusztult, a Dunántúlon kiszáradt a Velencei és a Fertő tó.[1] Hunfalvy ezt írja ekkor a Hortobágyról: „Tul rajta a híres hortobágyi pusztát terül el, melyet a Hortobágy vize átjár, de melly igen szikes s csakis legelőül szolgál; a Tisza szabályozása óta még szárazabb lett s még legelőnek sem igen járja.”[2] Láthatjuk tehát a kortárs, a változások szemlélője is a regulációt teszi felelőssé a Hortobágy kiszáradása miatt.

Az emberi megtelepedésnek is fontos szegmentuma a közeli jó minőségű ivóvíz. Ha megfigyeljük a középkori falvakat az Alföldön, akkor láthatjuk, hogy azok szinte kivétel nélkül az árvízmentes hátságok és a vízjárta területek határvonalára épültek.[3]

A rendszeres folyamszabályozások, a reguláció megindulásáig a Nagy Magyar Alföld jelentős része a Tisza folyó árterének tekinthető. Itt már az ókor óta egy speciális gazdasági rendszer működött (valószínűleg már korábban is, csak erről nincsenek írásos bizonyítékaink), amelyet ártéri gazdálkodásnak nevez a néprajzi szakirodalom.[4] Ez egy rendkívül differenciált, sokrétű gazdasági szerkezet, amelynek egyik eleme a legeltető nagyállattartás. Ez volt a középkorban az Alföld lakosságának a legjelentősebb anyagi forrása. A vágómarha kivitel - amely első sorban Észak - Itáliába, és Bajorországba irányult – illetve az ebből származó jövedelem teremtette meg az alföldi mezővárosokat. Az 1570-80-as években érte el a tetőpontját ez a kereskedelem, amikor évente több mint százezer szarvasmarhát hajtottak el a külföldi piacokra. Az állatok eladási ára akkoriban kétszerese volt Magyarország teljes állami bevételeinek.[5]

Ezt a hatalmas mennyiségű hústömeget azonban elő is kellett állítani, amire az alföldi legelők igen alkalmasak voltak. A terület gazdasági hasznosítása így volt a legoptimálisabb, hiszen nagy arányú gabonatermesztésre, az állandóan, vagy csak időszakosan vízzel borított területek nagysága miatt nem volt lehetőség. A híresen rossz utak miatt a megtermelt gabonát egyébként sem lehetett volna messzi vidékekre elszállítani, míg a szarvasmarha a saját lábán ment el a kívánt helyre. Az Alföld legeltetése több ezer éven át, a lakosság etnikumának változása

ellenére mindig folyamatos volt. A legkisebb energiát az állattartásba kellett fektetni ahhoz, hogy a lakosság megélhetése biztosított legyen. Ehhez a természet adta a nagy kiterjedésű alföldi legelőket, míg az emberek az állattenyésztési szaktudásukat. Az állatok növekedéséhez azonban nem csak a jó legelőterületek kellettek, hanem ugyanilyen fontos a megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvíz.

Ebben az időszakban a jószágok itatása nem ütközött különösebb nehézségbe, hiszen a tájat állandó és időszakos folyó és állóvizek tagolták, így a pásztorok a rájuk bízott állatállományt ezekről a nyílt vizekről itathatták. Ezeket nevezzük természetes itatóhelyeknek. A pásztorok a jószágállást lehetőleg úgy választották meg, hogy az, egy természetes itatóhely mellé kerüljön, mert így az állatok számára mindig volt ivóvíz anélkül, hogy terelni kellett volna őket.[6] A pásztorok esetenként még a kunyhójukat is odahagyták, hogy a víz közelében lehessenek.[7] Igen korán találkozunk kút nevekkkel különböző írásos forrásokban, ami azt valószínűsíti, hogy kutakról is itattak. Ennek gyakorisága azonban igen kicsi lehetett, ami a kutak viszonylag kis számával magyarázható, említésük azonban, kiemelkedően fontos szerepüket bizonyítja. Minden bizonnyal már ekkor is a kutak mellé építették a pásztorkunyhót, ahogyan ez a közelmúltig szokásban volt. Ezt támasztja alá Varga Mihály 1700-ban tett vallomása: „A kúth az debreczenieké volt, kúthaytogató volt rayta az Tanú, mikor szárazság volt, itattak rayta, ezt hatvan esztendeie tudgya.” Ugyanennél a kútnál Csapó Mihály „kaszáltatott és marháit ottan telettette”. [8]

A Hortobágy vízviszonyait, mint már korábban utaltam rá a Tisza vízjárása határozta meg. A Tiszapolgár és Tiszadob közötti folyószakaszon több jelentős fok volt, amelyeken keresztül a folyó árja a Hortobágy völgyén keresztül jutott a Berettyóba majd onnan a Körösbe, míg végül újra a Tiszába szakadt. A területnek volt még két jelentősebb folyóvize a Kadarcs és az Árkus. Ezek mellett, az évszázadok alatt ismétlődő áradások miatt, rengeteg ér, vizes rét, mocsár, tó, fok keletkezett a Hortobágy medencéjében a domborzati viszonyoknak megfelelően.[9]

Ember, állat ezeknek a vizét itta. Ha a folyások apadni kezdtek, akkor töltéssel zárták el a medret, hogy a vizet megtartsák. 1710-ben a böszörményiek zárták el így a Hortobágy folyót, de Debrecen lakossága kitódulván széthányta a rekesztéket, mert a saját barmaiknak nem jutott elegendő ivóvíz a nagyon meleg nyárban. 1775-ben a debreceni magisztrátus küldöttei jelentették, hogy Margita-pusztán a Szandalék fokban három itatótöltést is emeltek, amelyek akadályozzák a víznek a Hortobágyba jutását.[10] Debrecen Szoboszlónál zárta el a medret, amelyet közösen használt a két település.[11] A század folyamán állandó viszályokat okozott a Hortobágy környéki falvak és városok között az, hogy a fentebb fekvő Hajdúnánás és Hajdúböszörmény a lejjebb fekvőktől elzárták a vizet.[12]

A nyíltvízi itatás azonban veszélyeket is hordozott magában. A nyári melegben a sekély állóvizek hamar algásodtak, a benne lévő növényi maradványok rohadtak, ezáltal a víz bűdös és ihatatlan lett. A beteg és az elhullott állatok újabb veszélyforrást jelentettek, amelyek tovább vitték a fertőző betegségeket a víz által is. A pásztorok sokszor – jobb híján ezt a kórterjesztő vizet itatták a jószágokkal, amelyek meg is betegedtek e miatt. Ezért a hatóságok a 18. századtól igyekeznek megtiltani a természetes itatóhelyek használatát és ezzel egyidőben kutakat ásatnak a külterületeken. „... mivel a marhatartásnak egyik fő fundamentoma a jó kutak volnának, minek előtte a pusztákon levő tavak a melegebb napok által megposhadnak. A

helységek előjárói egészséges kutaknak állítására és a régieknek tisztítására serkentessenek.”[13] Tessedik Sámuel így jellemzi a nyíltvízi itatás veszélyeit: „Ha pedig tavasszal a lapályokban összefutó víz találkozik, itt s amott hólébül vagy esőbül való tó vagyon, tehát éppen nem szükség (a tunya pásztornak ítélete szerint) a marhát a kúton itatni. Bár a bűdös tó az ő poshadt párázatjával az azon utazókat egynehányszáz lépésnyire undorítja is; ámbár a napnak melegsége az ő rothadt mocsárjában ezerféle férgeket költött is; ha már az oly sokféle szarvas és sertésmarháknak vizeletek és ganéjok által való bűdös illat a rothadásnak legkülsőbb grádusáig hatott, tehát a bűdös és rothadt gőzhöz már hozzászokott orrú pásztor mégis mindezt éppen nem érzi; a marhát vígan és a közelítő kárnak minden aggódása nélkül odahajtogatja itatni mindaddig, míg csak abban valamely vízhez hasonló látszik, és a szomjúságtul majd elepedt marhának vagy akarja, vagy nem, a bűdös tóból és mocsárból saját maga vizeletét és ganéját-betegségét, dögét és vesztét kell inni.”[14]

A papegyházi gulyagazdaság 1846-ban hozott szabályai a pásztorokat arra szorították, hogy kútból, vályúból és ne a mocsarak megromlott vizéből itassák az állatokat.[15]

A polgári juhászok még a közeli múltban is itattak nyílt vízről. Ők úgy tartották, hogy a szabad víz csak tavasszal jó, amíg nincs benne békanyál. A mélyebb vizeket nyáron is szívesen felkeresték, egyébként ekkor már ők is kútról itattak.[16]

A hajdúszoboszlói juhászok a huszadik század első harmadában az angyalházi külső legelőn - amelyen ugyan 1879 óta öt kút is volt - szívesen itattak a Hortobágy folyóról, sőt tavasszal felmelegedés előtt, vagy nagyobb esőzés után posványokról is.[17]

Néha azonban minden kút kevés volt a jószág itatásához, ezért nagy szárazság esetén ideiglenes megoldásokat kellett alkalmazni. Ekkor készítették a gödör, vagy sírkutakat. Ezeket leginkább olyan helyeken ásták ki, ahol a legkevesebb munkával érték el a talajvizet, a föld árját. Legcélszerűbb volt kiszáradt folyó vagy tómederben megcsinálni a kutat. Maga a kút tulajdonképpen egy négyszögletes gödör volt, amelynek két szemben lévő oldalát lejtőre alakították. Az egyiken leterelték az állatokat a vízhez, majd itatás után a másik oldalon

felhajtották őket. A sírkutak használata a talajvíz szintjének csökkenésével szűnt meg.[18] Nagy hátránya volt ezeknek a kutaknak az is, hogy az állatok taposásától a vizük mindig sáros volt. Volt úgy, hogy a jószágok maguk hagyták ott az erősen szennyezett sírkutakat. A hortobágyi Hüse Gábor csikós-gulyásszámadó így mondta el a sírkút készítését: „Sírkutat is ástak, ha vót szükség rá. A nagy gémeskútba nem vót jó a víz, ástak egy sírkutat, az emberek abból ittak. Azt monták: pokolvíz nem jó inni. Málé önteni azt használják. Másik hejt sós, másik hejt keserű. Minden lípisre más a víz a föld gyomrába. Ahun gelicetövisk van, avval mongyák, hogy ott jó a víz. Ojan formába ásták mint egy sír. Ilyen széles csak, mind ez az asztal. Ojan mýjre mýjen kívántatott. Míg a vizet nem írte. Két méter forma a legmýjebb, níha még annyi sem kellett. Két annyi hosszú, mind amýjen széles. Egy ódalon vót grádics, kettő-három a bejárásra. Kötíllel kipótolták a csobánt, vagy a bádogot, úgy tuttak meríteni.(...) Hej, sok rossz vizet megittam én íletembe! Egíssíges embernek minden jó. Az Árkusba vót jó víz, de a Kungyörgyfenekíbe sose vót jó víz.”[19]

Palugyai Imre 1854-ben ezt írja az alföldi kutakról: „Még nagyobb szűke mutatkozik egésséges kutaknak a vidék pusztáin s közlegelőin, mert hol kutak léteznek is, ezek vize meleg nyarakban zavaros és iszapos, s folytonos meritgetés, részint pedig a tisztítás mulasztása által végképp elfogy; s ekkor a földmivelő a tanyán, a pásztor a pusztán 3 - 4 lábnyi mély gödröt ás, melly neki kut gyanánt szolgál, s a szomjjal küzdő marha is felkeresi e nedves helyeket s árkokat, a naptól melegített utálatos vizet magába szivni kénytelenítettvén. – Kárhozatos egyébkint – főleg a Kis – Kunsági földmivelő népségnek, a marha pásztorok által mindinkább élesztett ama balhiedelme: miszerint a marha a kut vizet nem szereti, s azt csak akkor iszszá: ha esős vagy széksavas vizet nem talál.” [20]

Györffy István a Nagykunsági krónika című munkájában írja, hogy aszály idején a Berettyó medrébe is sírkutat ástak. Ugyanő említ egy különleges kútfajtát is a lápikutat, amelyet az ingoványokon használtak. A növényzetet lápvágóval kivágták és a léken keresztül merhették ki a vizet.[21] A régi vízivilágban az emberek a maguk számára nádkutat készítettek. Ez egy vastagabb, másfél-két méteres nádszál volt, amelynek kiszedték a belsejét, a belit, majd egy vékonyabb náddal átütötték az ízeit a legalsó kivételével. E fölött bicskával apró lyukakat fúrtak, vagy vágtak. A rézsútosan lemetszett nádszállal hamar átüthették a láp felső részét. Eleinte kissé pocsolyás volt ugyan a víz, de a szűrő – az apró lyukak miatt hamarosan megtisztult, és így tiszta vizet ihattak.[22] A rétvjáró emberek mindig vigyáztak ezekre a kutakra, sőt, ha nagyon jó vize volt, akkor nádbokrétával külön megjelölték.[23]

A pásztorok a maguk használatára kopolyakutat ástak. Ez a legegyszerűbb kút, amelyet a külterületen dolgozó emberek használtak. Rendszerint ugyanazokon a helyeken ásták, mint a sírkutakat, de ezek jóval kisebbek. Mélységük csak egy – másfél méter. A víz bennük hamar megromlott, ezért gyakran kellett azokat tisztítani. Ezekből a kutakból ittak maguk a pásztorok, de ezt használták főzésre is. Ha mélyebb volt a kút, akkor egy – két lépcső, padka vezet a vízhez, amelyből juhászgamóra vagy kampóra, kukára akasztott vödörrel, vagy csobolyóval merítettek. Az elhagyott kopolyák igen veszélyesek voltak a jószágra nézve, különösen akkor, ha víz áll a területen. A régi periratok szerint az állatok gyakran belebuktak, és sokszor megfulladtak bennük.[24] A Hortobágyon ezt sírkutnak, vagy aknakútnak nevezték. Tócsák és folyások közelébe ásták és addig használták, míg be nem omlottak. „... képzelhetni minő víz jön össze az ilyen kutakban!” – írja Ecsedi István.[25] A gödörkutak köré ritkán raktak kávét. Ez

általában egy alacsony hordozható fakeret volt, amely egyfajta minimális biztonságot nyújtott a pásztoroknak. Ennek valamelyik sarkába szöveget vertek és ezen lógatták bele a cserépkorsót, hogy mindig hideg vizet ihassanak.[26]

A jobb ivóvíz eléréséhez már gerádicsos kutat ástak. Ebben lépcsőfokokon kellett lemenni a tölgyfából készült állásig. A másik három oldala már függőleges volt és a szemközti oldalon kiképzett padkára illetve a legalsó lépcsőfokra támaszkodtak a deszkák. A vízkiemelés rendkívül fáradságos volt.[27]

Ezek a kezdetleges kútformák többnyire csak ideiglenes megoldások voltak az ivóvíz megszerzésére, hiszen hamar megmohosodtak, beomlottak, vagy kiszáradtak. A vízkivétel pusztán kézzel történt és a vizük sem volt jó minőségű. A mai értelemben vett kutak, amelyek minőségi változást hoztak a vízellátásban a gémeskutakkal jelentek meg. Ez biztosította az aránylag gyors és biztonságos vízkiemelést a kétkarú emelő elvének alkalmazásával. Ez a kútforma annyira hozzátartozik a mai napig az alföldi tájhoz, hogy nélküle azt el sem tudnánk képzelni. A sík tájból kiemelkedő „ösztvér kútágas” a puszták egyik jelképévé vált.

Ez a kútforma az egész világon elterjedt: a Lappföldről a Szaharáig, de még a japán szigeteken is találhatunk gémeskutat, tehát nem annyira magyar, mint ahogyan gondolnánk. Inkább az látszik valószínűnek, hogy a magyarság a vándorlásai során találkozott vele, vagy a Kárpát-medencében a honfoglalás időszakában ismerték meg. Az Árpád-korban az ásatások tanúsága szerint már a településeken voltak ásott kutak, amelyeket sövényfonattal béleltek. Kút szavunk első ismert említése is e korból származik. A tihanyi apátság 1055-ben kelt alapítólevelében - amely egyben a magyar nyelv legrégebbi szótárának nyelvemléke – a következőket olvashatjuk: „inter zilu kut & kues kut”. A szó eredete vitatott. Bárczi Géza valamely török nyelvből származtatja.[28] Újabban azonban nem fogadják el ezt a véleményt.[29]

A korai magyarságnál a kútnak kitüntetett szerepe volt a kereszténység felvétele előtti hitéletben. Erről tanúskodik I. László első törvénykönyve, amely a meggyökeresedni látszó új hit miatt már csak egyetlen cikkelyben szól azokról, akik - többek között: „pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak...”.

Későbbi korokban is kapcsolódtak különféle hiedelmek a kutakhoz. Úgy vélték, hogy a kút az élet forrása, amelyből az élet vize buzog, ezért a termékenység szimbóluma lett. A néphit szerint a kút nyílásán keresztül lehet átjutni az alvilágba, de azonosítják a kútgödröt a nő szülőcsatornájával is. Ezért a gémeskutak a közösülés szimbolikáját is magukban hordozzák.[30] Ide kapcsolható az a találós kérdés, amelyet Kecskeméten ilyen jegyezték fel: Ángyom elterpeszkedik, bátyám beleereszkedik.[31]

A népi gyógyászatban is szerepet kapott a kút: „a szemhéjrápában szenvedő egy árpaszemet vévén kezébe, a kúthoz megy azt háromszor megkerüli e gyógyszavak kíséretében: árpa! árpa! lekaszállak! a kút fenekébe doblak! Mely 3-szor elmondván, a beteg markában levő árpaszemet a kútba dobja 3-szor utána köpve.” [32]

A népi természet-megfigyelések és a pásztorok hiedelme szerint, ha a kútban a víz

megzavarosodott, az azt jelentette, hogy hamarosan eső lesz.[33]

A középkorban ritkák voltak a kutak, ezért igen nagy értéket képviseltek. A falvak portáin sem találhatunk ekkor még víznyerő helyeket, saját kúttal ekkor még csak a nagyobb nemesi birtokok rendelkeztek, a kistelepüléseknek általában közös kútjuk volt.[35] Lászlófalván 1973-74-ben tártak fel egy 15. századra keltezett kutat, amelyet később hulladékkal temettek be. A kútásók egykoron 3,8×3,9 méter átmérőjű gödröt ástak, majd ezt szűkítették folyamatosan aknává. Hogy saját munkájukat megkönnyítsék az ásást közel a vízjárta területhez közel kezdték el. A kút belsejét gerendákkal erősítették, amelyeket boronatechnikával róttak össze. Ennek az az érdekessége, hogy a falazat nem függőleges, hanem lefelé enyhén homorúan bővül, amelyet valószínűleg statikai szempontok magyaráznak. A gerendázat magassága mindössze 85-90 centiméter. A bélés harmadik sorától lefelé kívülről nádkötegeket szorítottak a faépítményhez, amely talán vízsűrőként működött. A kút elkészülte után a gödör széleit földdel tömték be és a déli oldalon képezték ki földlépcsőkből a lejáratot. A régészeti leltből megállapítható, hogy a kutak építésének technikája alig változott évszázadok alatt.[36] Azt, hogy ebben az időszakban nem csak rováskutak voltak azt a közeli Nyársapáton feltárt kút bizonyítja, amelynek alját és oldalát terméskövekkel rakták ki.[37]

Maga a kút két fő részből áll: a földbe ásott vízgyűjtőből és a föléje állított kiemelőszerkezetből. A gémeskutakat csoportosíthatjuk bélésük szerint, azaz, hogy milyen anyaggal van a kút fala megerősítve a beomlás ellen, vagy a vízkivétel célja szerint. Ez utóbbi megfogalmazás takarja a gulya kutakat, amelyek általában három - négy méter átmérőjűek és a jóval kisebb, körülbelül másfél - két méteres kutakat, a juhítókat. Ez a különbség abból adódik, hogy a birkának jóval kevesebb vízre van szüksége, mint a szarvasmarhának (a juhokat általában csak délben és este itatják, míg a lovakat és a marhát háromszor - négyszer), így a kutak nagysága és vízhozama is ehhez igazodott.

Bélésük szerint megkülönböztetünk föld, zsombék, nád, vessző, deszka, kő (tégla) és beton kutakat. A bélések egyrészt a beomlástól védik a kutakat, másrészt a vödör koptatómunkáját akadályozzák meg. A kútgödör formája a béléshez és a mélységéhez igazodik: a kő és téglakutak mindig kör alakúak, míg a deszkakutak majdnem mindig négyszögletesek. Ismeretes még ezen kívül a bodon vagy bődön kút, amikor a kútaknát egy nagyméretű odvas, vagy kivájt fatörzsszel bélelik.[38] Különleges módszer az is, amikor több feneketlen hordót raknak egymás tetejére és ez alkotja a bélést.[39]

A földkút nem más, mint egy függőleges akna, amelynek oldalát semmi nem védte a beomlástól. Mivel a vödör minden egyes húzásnál a falához ért és arról kisebb - nagyobb mennyiségű földet leütött, lemorzsolta, néhány évi használat után körte alakúvá vált, és

alátámasztás nélküli szája könnyen beomlott. Ezért verem vagy korsókútnak is nevezték. Ha jó kötött agyagtalajba ásták, akkor húsz - harminc évet is kiszolgált, úgy, hogy nem omlott be, de általában csak két - három évet bírtak ki.[40]

Régen a kutakat a helyben található anyagokkal erősítették meg. Az Alföldön erre kiválóan alkalmasak voltak a mindenütt megtalálható mocsárvilág termelte növények: a nád és a zsombék. Ezek használata valószínűsíthető a korai kutak bélésanyagául. A zsombékkutakban a mocsaras részekben sűrűn előforduló vízigényes növénytársulásokkal bélelték ki a kútaknát. A zsombékot élőhelyéről hasábokban kivágták, majd rendes téglákhoz hasonlóan egymásra rakták. A növények gyökere a kútgödör falába kapaszkodott és egy idő után összefüggő burkolatot alkotott.[41]

A négyszögletes kutakat náddal védték. Ehhez hosszúszerű nádat alkalmaztak, amelyet riglifákkal, ágasfákkal korc gyanánt rögzítettek a kútgödör falához. Ez ugyan nem takarta be a teljes kútfalat, de éppen ott védte, ahol kellett, ahol a vödör a legtöbbet rongálta volna.[42]

A vesszőkutak gödrébe egy-két méteres kerek vesszőfonatokat engedtek le, amelyek ugyanolyan technikával készültek, mint a kasok, vagy a kerítések. A Debrecen melletti Halápon a vákáncsosok azaz az erdőtelepítők az 1930-as években még ilyen kutakat készítettek a maguk számára.[43]

Ennél tartósabb volt a deszkakút, de ez jóval több költséget igényelt. A fákat ugyanis meg kellett vásárolni, és a helyszínre szállítani. A szükséges anyagot, elsősorban tölgy és égerfát Bihar és Zaránd vármegye erdős hegyvidékein szerezték be. Ritkán használtak ugyan puhafát, fenyőt is, de elsősorban az előbbi részesítették előnyben, mert ez jobban ellenállt a víz rohasztó hatásának.

A deszkakutaknak két fajtájuk van a bélelés technikájától függően, így megkülönböztetünk rovás és rámás kutakat. Az utóbbit egyszerű deszkából ácsolták. A kútakna négy sarkán gerendákat engedtek le, amelyekre a bélésdeszkákat fölszegelték. Készítették úgy is, hogy hosszú deszkákat keresztfákkal méterenként összefogattak, majd ezeket a néha négy - öt méteres deszkarámákat engedték le a kútba. Általában két - három darabot is, ahogyan a kút mélysége megkívánta. A rováskutak csapolásos módszerrel készültek, fészkelte vagy lapolt borona technikával. A deszkák mindkét végére csapot vágtak és ezt illesztette össze a kútban a kútmester, hogy kadrátosan álljon. A bélés és a kútfal közötti lyukat közben állandóan földdel tömték.[44] Ezek a fával burkolt nagy kutak kiváló élőhelyet biztosítottak a fecskéknek, amelyek népes családokban költöztek beléjük. A telepeken sokszor tizenöt – húsz fészket is meg lehetett számlálni.[45] A deszkakutakat az Alföldön a téglakutak váltották fel, ezért ma már nemigen találkozhatunk velük. A Hortobágyon már csak egyetlen ilyen deszkakútról tudunk, ami ebben a kategóriában is különlegességnek számít. A kút ugyanis kör alakú, és a deszkázatot is ehhez alakították ki. A függőleges léceket hordóhoz hasonlóan állították össze, majd ezeket a kút belseje felől vaspántokkal fogatták egybe.

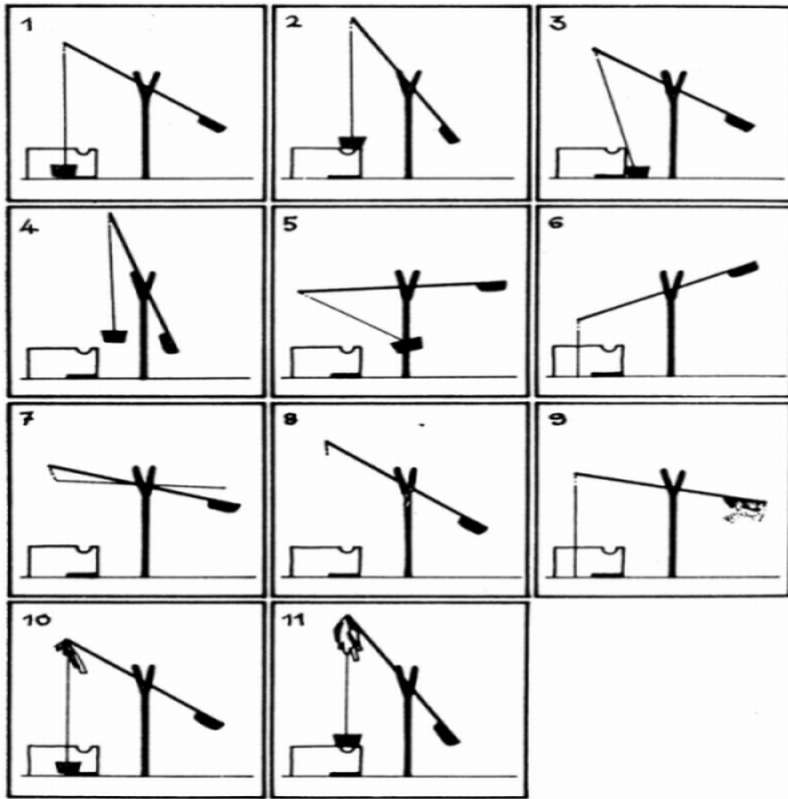
Hortobágyi kutak

Írta: Örsi Zsolt

2011. augusztus 14. vasárnap, 11:14 - Módosítás: 2013. november 24. vasárnap, 08:40

Melléklet

1. A kútágas fel van eresztve úgy, hogy a vízmerő dézsa a kút állójára van téve. Jelentése: vigyázz, hivatalos ember érkezett (pusztagazda, mezőőr, olvasó bizottság, csendőr).

2. A kútágas fel van eresztve, a vízmerő dézsa a kifolyó csatornán áll. Jelentése: hajtsák a jószágokat az itatóhoz.

3. A kútágas fel van eresztve, a vízmerő dézsa a káva mellett kívül a földre van letéve. Jelentése: Elkészült az ebéd, jöjjetek ebédelni. (Ezt a jelzést csak ősszel és tavasszal alkalmazták, amikor egész nap legelt a nyáj).

4. A kútágas fel van eresztve úgy, hogy a dézsa a magasban szabadon lóg. Jelentése: Nagy baj, szerencsétlenség történt (jószágkár, emberhalál). Amikor ezt meglátták azonnal siettek a szomszédos legelőkről segítséget nyújtani.

5. A kútostor a dézsával a kútágasba vert szögbe van akasztva. Jelentése: a gulyába, vagy a ménesbe befogadott idegen jószágot sürgősen el kell tüntetni, mert keresik, vagy megérkezett az olvasó bizottság.

6. A vízmerő dézsa teljesen bele van nyomva a kútba. Jelentése: vigyázz, látogató gazdák érkeztek, ha nem a saját lovon ül, cseréld át a magadéra. Ezt csak a csikósok ismerik.

7. A dézsa nincs a kútostoron, ez pedig fel van téve az ágasra. Jelentése: a kút vize nem iható, mert valaki beleölte magát, vagy jószág fulladt bele.

8. A kútgém felengedetten áll dézsa és kútostor sincs rajta. Jelentése: a kút rossz, beomlott, vagy vize nem jó. Ne gyere a közelébe sem.

9. A kút koloncára szűr van terítve, a gép vízszintes helyzetben áll. Jelentése: a számadó nem tartózkodik a legelőn, haza, vagy a csárdába ment.

10. A vízmerő dézsa a kút állóján van, a kútgém hegyére női kendőt, vagy kötényt kötöttek. Jelentése: rideg nő tartózkodik a pásztorszálláson. Elvégezte a pásztorok ruhájának mosását, foltozását és hajlandó szerelmi szolgáltatásokra is.

11. A vizedzsa a kútkáva tetején áll, a kútgém hegyére rossz szűr van akasztva. Jelentése: megérkezett az ócskás. Vette a bőrt, hullott szőrt, gyapjút és pipaszárat, rámás tükröt, bicskát, bajuszpedrőt árult.[127]

A régi betyárvilágban különösen nagy jelentősége volt ezeknek a kútgémjelzéseknek, hiszen ezek segítségével tájékozódtak a jobb sorsra érdemes szegénylegények a pusztákon mozgó hatósági emberek hollétéről. Ezt a jelrendszert olyan tökéletességre vitték, hogy segítségével pontosan behatárolhatták a pandúrok mozgását. Jelentősége volt annak is, hogy milyen magasra volt a kútostor húzva. Ebből az derült ki az értő szem számára, hogy közel, vagy messze járnak-e a pandúrok, tilalmas, vagy szabad-e az út. A kútkoloncot is feljebb, vagy lejjebb kötötték a szerint, hogy melyik irányban járőröznek a hatóság emberei. Ebből tudhatta aztán mindenki, aki nem akart velük találkozni, merre induljon, hogy minél messzebb kerülje őket. A telegráf igazító pásztorok a gavallérosabb betyároktól aztán sok ezüstpénzt kaptak ezért.[128]

Tömörkény István Betyárlegendák című kötetében is megemlékezik a kútgémjelzésekről. „A kútágassal való telegrafálást régtől ismeri.” A pusztában álló ágasok hangtalanul mondták el üzeneteiket, amelyet a bandák tagjai teljességgel megértettek, nem így a cseh zsandár, aki a kalimpáló ágasok láttán azt hitte vizet merítenek. Így érthető meg az az éveken át tartó meddő küzdelem, amit a hatóság emberei folytattak a szegénylegények ellenében.[129]

Nagy Czirok László azt írja, hogy a Kiskunságban is hasonló jelzéseket alkalmaztak, „ha közbiztonsági személyek időztek a csárdában”. Békés megyében szintén az üres vödörrel felengedett kútgém jelezte a pandúrokat. A szomszédok is hasonlóan cselekedtek, így tíz-tizenöt percen belül több kilométerre szállt a hír.[130]

A kútgémjelzések egészen a közelmúltig használatban voltak. 1963-ban Mag Ferenc nagyiváni juhász a következőket mondta: „Ha a kútgémet felengedte az odabennvaló, akkor már tudta a távolabb legeltető juhász, hogy haza kell menni. Régen akasztottak a kútgémre szűrt s úgy engedték fel. Ez valami megbeszélte jel volt. Ebből tudta a juhász, hogy haza kell jönni, le kell vágni egy birkát és meg kell nyúzni. Így mondta a juhásznak a gazda: Ezt vagy azt úgy tudja meg, ha a cifraszűrt felakasztom.” A szintén nagyiváni Labancz István így emlékezett

vissza: „A tanyán a kútgémet, ha távol volt a dolgozó akkor felhúzták, a kútosorra, a gém végére rongyot, kalapot tettek s ezzel jelezték a delet. A legelőn is így jelezték a távol legeltető juhásznak a delet, így hívták ebédelni. Így jeleztek neki, hogy jöhet már a karámhoz fejni.” [131] Az ebédhez hívásnak ezt a módját Ecsedi István is leírta: „Ha az emberek a tanyától távol vannak s a sík területen semmi sem gátolja a kilátást a kútgém végére ponyvát terítenek, feleresztik és ez jelzi, hogy jöhetnek enni. Félszázaddal ez előtt a disznóval messze elkóborgott kondást is így hívták enni.” [132]

Nagy Sándor angyalházi szűzgulyás elmondta, hogy a kétszeri kalap felnyújtás azt jelentette, hogy a gulya mehet a kúthoz inni.[133] Máró László gulyás elmondta, hogy a falkát akkor hajthatták a kútra, ha a bojtár a kútgémet a dézsával a kifolyócsatornára tette.[134]

Irodalomjegyzék

Ács Imre

1935. Pásztorkúta készítése és részei. Déri Múzeum Néprajzi Adattára 32/2. Debrecen.

Andrásfalvi Bertalan

1973. A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Vízügyi Történeti Füzetek 6.

Balogh István

1938. A hortobágyi pásztorkodás történelmi múltja. In. Néprajzi Értesítő 97-112.

1959. Néprajzi adatok a Hortobágy környékéről a 17. századból. In. Ethnographia LXX. 463-466.

Bálint Alajos

1962. A középkori nyársapát lakóházai. In. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960-1962.

Bárczi Géza

1994. Magyar szófejtő szótár. (Reprint) Budapest

Bartha Károly N.

1947. Pásztori beszélgetés ételekről, főzésről, sírkútról, szalonnasütésről a Hortobágyon. In. Ethnographia LVIII. 235-237.

Bellon Tibor

1996. Beklen. Karcag

Bencsik János

1969. Pásztorkodás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől. In. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből. Debrecen

Benedekfalvi Luby Margit

én. Fogó legelőkön. Budapest

Benkő Loránd (szerk.)

1970. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Budapest

Béres András

1950./a Pásztorkodás Hajdúszoboszló legelőin. Déri Múzeum Néprajzi Adattára 155/2.

Debrecen

1950/b Jóságtartás Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Balmazújváros legelőin. Déri Múzeum Néprajzi Adattára 158. Debrecen

1951. Néprajzi gyűjtés Hajdúszoboszlón. Déri Múzeum Néprajzi Adattára 155/4. Debrecen

1976. A Hortobágy néprajza. In. Kovács Gergelyné - Salamon Ferenc (szerk.) Hortobágy a nomád pusztától a Nemzeti Parkig. 246-288. Budapest

1982. Arra van egy kőhíd rakva... Budapest

Dám László

1975. A Nagy- Sárret népi építésze. Műveltség és hagyomány XVII. Debrecen

Ducza Lajos

1987. A Nagykunság agroökológiai viszonyainak megváltozása az árvízszabályozások után. In. Tóth Albert (szerk.) „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó gát megépítésének 200. évfordulójára. 46-77. Kisújszállás

Dunka Sándor

1996. A Hortobágy medence régi vizei és a tógazdálkodás. Budapest

Ecsedi István

1908. A Hortobágy – puszta természeti viszonyai tekintettel a mezőgazdaságra. Szeged

1912. Debreczeni népi építkezés. In. Néprajzi Értesítő 3-4. sz. 157-194.

1914. A Hortobágy puszta és élete. Debrecen

1925. Poros országutakon. Debrecen

1927. Hortobágyi életképek. Debrecen

1931. A Hortobágyi Intézőbizottság története. Debrecen

1935. A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen

Fehér Gyula

1938. Kutak a Kőrös Kis – Sárretjén. In. Ethnographia XLIX. 175- 85.

Fekete Lajos

1861. A Jászkunok története. Debrecen

1907. Jász-kún ráolvasások. In. Ethnographia XVIII. 125-126.

Gönyei Sándor

1937. Az ősi faépítkezés emlékei Diósjenőn és környékén. In. Néprajzi Értesítő 293–307.

Gunda Béla

1956. Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen

1975. Pásztorok és jelek. In. Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István: Jel és

közösség 11-22. Budapest

Györffy István

1908-1909. A Nagykúnság és környékének népies építkezése. I-II. In. Néprajzi Értesítő 1-2. sz. 1-18. 3-4. sz. 153-166. 1.sz. 30-40. 2. sz. 65-78.

1955. Nagykunsági krónika. Budapest

Györffy Lajos

1970. Kútásás. In. Jászkunság 187-189.

Herman Ottó

1914. A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest

Hoppál Mihály - Jankovics Marcell - Nagy András - Szemadám György

1995. Jelképtár. Budapest

Hölderling George

1934. Hortobágy. film

Hunfalvi János

1856 – 1860. Magyarország és Erdély eredeti képekben. I – II. Darmstadt

Kiss Lajos

1981. A szegény emberek élete. I- II. Budapest

Kovács Gyula

1996. Régi emlékek a Hortobágyról 1849-1939. In. Múzeumi Kurír 67-76.

Major Jenő

1974. Karcag településtörténete és a városkép kialakulása. In. Bellon Tibor (szerk.) Karcagi várostörténeti tanulmányok. 45-76. Karcag

vitész Málnási Ödön dr.

1928. A szoboszlai juhászat. In. Néprajzi Értesítő 2. sz. 57-78.

Malonyay Dezső

1912. A magyarság népművészete. IV. Budapest

A magyarság néprajza I-IV.

én. Budapest

Méri István

1965. Beszámoló a Tisza-öböl-rázompusztai és Túrkeve – mór- és ásatások eredményéről. In. Archeológiai Értesítő 138 -154.

Nagy Czirok László

1959. Pásztorélet a Kiskúnságon. Budapest

Nyilas - Kolb Jenő (szerk.)

én. Debreceni képeskönyv. Debrecen

Paládi – Kovács Attila

1993. A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest

Palugyai Imre

1854. Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leírása. III. Jász – Kún Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. Pest

Papp Ferenc

1976. A Hortobágy vízgazdálkodása. In. Kovács Gergelyné - Salamon Ferenc (szerk.) Hortobágy a nomád pusztától a Nemzeti Parkig. 20-37. Budapest

Pálóczi Horváth András

1976. A Lászlófalván 1969-1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei. In. Cumania 275-303.

Schmidt Eligius Róbert

1938. Ősi, primitív kutak és vízkiemelő szerkezeteik hazánkban. In. Bányászati és Kohászati Lapok 334-344.

Cs. Sebestyén Károly

1934. A magyar gémeskút. Szegedi Füzetek.

Szabadfalvi József

1981. Pásztori jelzések, pusztai híradás Nádudvaron. In. Ethnographia XCI. 478-481.

Szabó Ferenc

1965. A szeghalmi kutak néprajzából. In. Miklya Jenő (szerk.) Sárréti írások. I. 81-100. Szeghalom

Szabó István

1969. A középkori magyar falu. Budapest

Szép Ernő

1930. A Hortobágy. Budapest

Szűcs Sándor

1938. Néprajzi vonatkozások Bihar- vármegyébe. In. Nadányi Zoltán (szerk.) Bihar vármegye. 164 -245. Budapest

1957. Pusztai szabadok. Budapest

Takáts Sándor

1961. Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI – XVII. századból. Budapest

1994. A régi Magyarország jókedve. Budapest

Tálasai István

1936. A Kiskunság népi állattartása. Budapest

Tessedik Sámuel

1977. A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy jó rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben. In. Zsigmond Gábor (szerk.) Tessedik Sámuel-Berzeviczy Gergely A parasztok állapotáról Magyarországon. 110-263. Budapest

Tóth Albert (szerk.)

1987. „Áldás és átok a víz” Tudományos emlékülés a Mirhó gát megépítésének 200. évfordulójára. Kisújszállás.

K. Tóth Mihály

1910. Nagyhortobágy. Debrecen

Tömörkény István

1962. Jelek a pusztán. In. Bálint Sándor (szerk.) Történetek a szegedi betyárvilágból. Szeged

Törő László

1968. Legeltetési rend a Hortobágyon. In. Műveltség és Hagyomány. 265-279. Debrecen

Veres Péter

1956. Falusi krónika. Budapest

Zoltai Lajos

1911. A Hortobágy. Debrecen

1935. Debrecen vizei. Debrecen

1936. Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. Debrecen